

ВНЕСОК АКАДЕМІКА О.П. НОВИЦЬКОГО В ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ДОСЛІДЖЕННІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність О.П.Новицького, яку він плідно проводив до обрання дійсним членом ВУАН у Москві та Криму, знайшла своє логічне продовження в київський період його життя. Спектр його досліджень значно розширився у зв'язку з тим, що він увійшов, а потім і очолив Археологічний комітет ВУАН та інші пам'яткоохоронні структури. Займаючись дослідженням джерел та літератури, учений нагромадив фундаментальні знання про визначну пам'ятку. Останнє знадобилось йому в проведенні цілого комплексу заходів по збереженню святої Софії в 20-30-х рр., коли він як академік ВУАН очолив Софійську комісію та Всеукраїнський археологічний комітет.

Стан збереження Софії Київської, як пам'ятки світового значення, завжди знаходився в полі зору науковців ВУАН з перших років її становлення, а також пам'яткоохоронних органів, що діяли в той період. Академік Ф.І.Шміт, ще перебуваючи в Харкові, вже з утворенням ВУКОПМІСУ, який повинен був координувати пам'яткоохоронну роботу, наполягав на першочергових заходах щодо збереження Софійського собору¹. У доповідній записці про програму діяльності ВУКОПМІСУ серед найголовніших питань ним було визначено дослідження Софійського собору в Києві². У вересні 1920 р. згаданий учений на пропозицію Ф.Л.Ернста планував переїхати до Києва та налагоджував зв'язки з І.Моргилевським, який проводив на той час дослідження пам'ятки³. У 1921 р. останній разом з Ф.Ернстом зробили зондажі для з'ясування перебудов, які неодноразово змінювали обличчя собору⁴.

За цих умов на порядок денний поставало питання про створення спеціалізованого органу, який би забезпечив всебічне дослідження пам'ятки. 5 лютого 1921 р. вже на другому засіданні Археологічного комітету

ВУАН було затверджено Софійську комісію, основу якої склали київські вчені. Однак фінансова скрута не дозволила розпочати її діяльність⁵. Припинення роботи першого складу Археологічного комітету привело до розформування і Софійської комісії. І все ж обраний дійсним членом ВУАН Ф.І.Шміт ініціював відновлення цієї інституції. Її новий склад був затверджений 26 травня 1921 р. у надзвичайно складний для ВУАН час і об'єднав провідних учених, фахівців і пам'яткоохоронців.

За підтримки наркома освіти Г.Гринька НКО виділив на потреби комісії невелику, як на той час, суму - 17 млн. крб., що дозволило розпочати реалізацію наміченого Ф.І.Шмітом і його однодумцями комплексу заходів по дослідженню і збереженню Софії Київської. Разом з тим, складність умов роботи породжувала різні непорозуміння серед учених. Внаслідок цього на засіданні I-го Відділу Ф.І.Шміт відмовився від головування в Археологічному комітеті (де, за його словами, у нього не склались стосунки з М.Макаренком) і Софійській комісії (в ній академіку протистояв О.Грушевський). Хоча О.С.Грушевський і відкинув звинувачення в породженні конфліктів, опосередковано їх підтвердив на засіданні А.Ю.Кримський, який сказав, що теж раніше вийшов зі складу комісії, бо "боротьба дрібних самолюбств грає там визначну роль і гальмує справжню наукову працю"⁶. З 1 січня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН розпустило Софійську комісію⁷. Та за таких умов Ф.Шміт, І.Моргилевський, інші учені продовжували досліджувати Софію, намагались привернути увагу державних органів до її стану.

З обранням О.П.Новицького дійсним членом ВУАН і переїздом його до Києва, ситуація навколо дослідження і охорони Софії Київської докорінно змінилась. Відразу по приїзді О.П.Новицький скоординував

з І.Моргилевським свої зусилля по вивченню результатів попередніх досліджень⁸. Знадобилась йому і реконструкція Софійського собору, над якою він працював у Москві багато років. Свої перші кроки він пояснював: "Коли відкриємо Софійську комісію, то потрібно мені бути на висоті покликання"⁹.

О.П.Новицький, що нерідко намагався примирити ворогуючі угруповання науковців, зумів об'єднати зусилля найвідоміших учених, архітекторів та інженерів, звернути їх увагу на збереження Софійського собору. 11 лютого 1923 р. на засіданні Археологічного комітету, коли стало відомо, що південна арка в західній частині собору дала велику тріщину, було вирішено доручити обстеження пам'ятки спеціальній комісії в складі професорів В.Осьмака, О.Кобелева, С.Прокоф'єва та І.Моргилевського¹⁰. Представником Археологічного комітету в комісії був визначений О.П.Новицький. Після ретельного огляду собору комісія причинами такого стану визнала попадання снарядів у жовтні 1920 р. Вже 13 лютого 1923 р. академік О.П.Новицький зробив доповідь зі згаданого питання на засіданні Археологічного комітету. У ній він підтвердив катастрофічний стан пам'ятки та наполягав на проведенні негайних запобіжних заходів. У зв'язку з цим було вирішено звернутись до Наукового комітету НКО. Він запропонував надіслати кошторис на проведення найневідкладніших робіт по ремонту Софійського собору. Для цього Археологічний комітет вирішив додатково оглянути собор і визначити першочергові заходи. Було вирішено, що, перш за все, необхідно дослідити стан фундаментів собору, на що потрібно було 3500 крб. грошовими знаками 1923 р.¹¹. Це дозволило б у найкоротші терміни виробити обґрунтований кошторис для НКО на ремонт Софії¹².

Як доводила практика, науковий догляд за проведенням робіт на пам'ятці вимагав відновлення Софійської комісії. Тому О.П.Новицький звернувся до І-го Відділу ВУАН із заявою, в якій обґрунтовував доцільність цього кроку. Він повідомив, що йому вдалося отримати згоду на роботу в комісії М.Біляшівського, О.Грушевського,

Ф.Ернста, В.Зуммера, В.Козловської, Г.Красицького, І.Моргилевського, Ф.Шміта, Д.Щербаківського та деяких інших відомих учених. Одночасно він подав статут комісії, який мало чим відрізнявся від статуту, виробленого його попередником Ф.І.Шмітом¹³. 21 червня 1923 р. склад комісії та її статут був затверджений Історико-філологічним відділом ВУАН, а 25 червня – Спільним зібранням ВУАН. О.П.Новицький був затверджений головою комісії, до якої увійшли академіки Ф.І.Шміт, М.Ф.Біляшівський, крім того О.Грушевський, Ф.Ернст, В.Зуммер, В.Козловська, Д.Щербаківський, Г.Красицький¹⁴. Олекса Петрович, розуміючи нагальну потребу в залученні фахівців, запросив до роботи відомих у Києві архітекторів-професорів В.Осьмака, С.Прокоф'єва, О.Кобелева. Вже 28 червня пройшло організаційне засідання Софійської комісії, на якому відкритим голосуванням О.П.Новицький був обраний головою. На наступному засіданні він, пам'ятаючи про протиборство в попередньому складі Софійської комісії, ініціював чіткий розподіл обов'язків між її членами. Собі він відвів студіювання іконопису Софійського собору. Варто сказати, що академік О.П.Новицький вважав за необхідне координувати свою діяльність з парафією собору, яка використовувала пам'ятку в культових цілях, тому Г.Ф.Красицький був обраний посередником між науковцями комісії і парафіянами¹⁵.

У звіті Археологічного комітету ВУАН за 1923 р. наголошувалось, що згадані звернення науковців до НКО, Наукового комітету, Головополітосвіти дали позитивні результати¹⁶. Зокрема, О.П.Новицький при відвідинах голови Губнаросвіти Салька отримав його запевнення сприяти роботі комісії, представляти її інтереси перед центральною владою.

Перші кроки становлення Софійської комісії та зусилля ученого в цьому напрямі можна прослідкувати також за листами О.П.Новицького до А.Й.Ряппо та завідувача музейного відділу НКО РСФРР Н.І.Троцької. У них відобразилася енергія академіка, який сам вирішував широке коло питань¹⁷.

Вже наступного 1924 р. О.П.Новицький так налагодив справу, що засідання

комісії носили плановий характер і відзначались доброзичливими стосунками між науковцями. Варто зауважити, що 23 грудня 1924 р. О.П.Новицький був обраний головою ВУАКу, 31 січня 1925 р. це обрання затвердила Укрнаука¹⁸. З часом С.Гамченко так визначив роль цього органу: "...ВУАК – це наше завоювання на шляху охорони пам'яток української старовини і мистецтва, це ж новий фундамент на просторій ділянці вільної, нової нашої роботи..."¹⁹.

У липні 1924 р. в садибі собору з'явилося провалля. За оцінками археологів М.О.Макаренка та П.П.Курінного, розкопки для дослідження коштували не менше 500 крб.²⁰. Тому Археологічний комітет 8 серпня вирішив звернутися з цим питанням до губернського виконкому. Звернення вчених залишилося без уваги. Невдовзі без відома Софійської комісії та парафіяльної ради провалля було самочинно засипано робітниками, що проводили роботи в садибі собору.

На засіданні 8 серпня 1924 р. розглядалось інше важливе питання про реставрацію Софійською комісією ікони Миколи Мокрого та інших найдавніших зразків українського іконопису. Вчені розглянули висновки комісії у складі О.П.Новицького, М.Бойчука, М.Касперовича, представників парафіяльної ради собору Г.Ф.Красицького, П.Є.Ємця та директора Межигірської фабрики В.Ф.Седяра, в яких констатовалась нагальна необхідність її реставрації²¹. Після відповідної фотофіксації унікальної ікони²², в кінці липня М.Касперовичем було проведено її закріплення. У той же час художники-реставратори з Москви І.В.Овчинніков та О.Я.Вашуров запропонували парафії свої послуги з реставрації іконопису Софії, позаяк вважали, що в Києві немає кваліфікованих реставраторів і пам'ятки можуть бути втрачені назавжди. Та ці прогнози не справилися. 19 листопада парафіяльна рада, схваливши роботу, прийняла рішення перевезти ікону до собору²³.

Нерідко вчені в процесі дослідження пам'ятки робили справжні відкриття. 15 серпня 1924 р. під час реставрації було виявлено напроти хрещальні закладену пізнішою кладкою фреску XVII – XVIII ст., за якою

безпосередньо знаходилась первісна фреска²⁴. Варто вказати, що ця фреска зображала родину засновника собору - князя Ярослава Мудрого, відому за малюнком Вестерфельда, і тому О.П.Новицький наполягав на всебічному дослідженні і збереженні цієї пам'ятки. Для роботи запрошувались досвідчені реставратори - професори М.Л.Бойчук і М.З.Касперович. Академік О.П.Новицький поставив перед ними завдання - очистити пам'ятку від пізніших нашарувань і відкрити всю згадану фреску. За його оцінками така робота могла коштувати до 3000 крб. Тому було вирішено зосередитись на розв'язанні інших завдань. Крім того, потребувала вирішення справа з унікальним архівом Софійського собору. У зв'язку з цим, комісія в складі академіка О.П.Новицького, П.П.Курінного, Д.М.Щербаківського, В.В.Міяковського та Т.Попова уповноважувалась переглянути його з метою визначення наукової цінності²⁵.

Не вдалося повною мірою дослідити і давні хідники Софійського собору, відкриті в 1925 р. Усвідомлюючи важливість цієї роботи, О.П.Новицький особисто очолив роботу комісії, яка 30 липня 1925 р. констатувала необхідність якнайшвидшого проведення розкопок. Хідник, на думку комісії, з'єднувався з рештками якоїсь будівлі козацької доби. Ці практично перші археологічні розкопки після революції проводились доволі інтенсивно. Вони принесли важливі і несподівані результати, однак скоро розкопки були перервані через відсутність коштів. Так, дослідниками було виявлено 20 типів кахлів, різновидності цегли, тогочасні монети, свинцеву печатку тощо²⁶. Численні звернення О.П.Новицького як голови ВУАКу до міського виконавчого комітету про виділення додаткових асигнувань не дали свого позитивного результату²⁷. З тих же причин академік О.П.Новицький та К.В.Мощенко не змогли належним чином обслідувати розкопки з архітектурного боку. Розглянувши ситуацію, що склалася з об'єктивних причин, ВУАК 7 жовтня 1925 р. визнав за доцільне збудувати над розкопаною площею дерев'яну покрівлю, яка б уможливила зберегти наявні пам'ятки, відкривала перспективу

їхнього вивчення в майбутньому. Аргументуючи доцільність цього кроку, голова ВУАКу О.П.Новицький доводив, що засипка відкопаної пам'ятки викличе справедливе нарікання фахівців і громадськості, як це було в дореволюційний час із фундаментами церкви Спаса на Берестові²⁸.

На жаль, і Софійській комісії, і ВУАКу далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову з центральними і місцевими органами влади, що негативно впливало на здійснювану ними справу. Траплялись непорозуміння і з парафіяльною радою собору. Так 28 жовтня 1925 р. О.П.Новицький звернувся до неї з вимогою припинити розпочаті роботи з обтинькування стін собору, позаяк це не було узгоджено з ВУАКом і Софійською комісією²⁹.

З метою запобігання самочинних дій з боку державних органів і парафіяльної ради 26 травня 1926 р. О.П.Новицький на засіданні ВУАКу запропонував скликати комісію для вирішення пріоритетних напрямів ремонтно-реставраційних робіт Софійського собору на місці. Тоді ж учений секретар ВУАКу М.Я.Рудинський вніс пропозицію звернутись до всесоюзних владних органів за фінансовою підтримкою³⁰.

У контексті цих подій академіка О.П.Новицького особливо непокоїло так і не вирішене питання про збереження найціннішого мистецького надбання князівських часів - фресок і мозаїк собору. Тому на засіданні Софійської комісії 13 березня 1926 р. першочерговим завданням було визнано відкриття і закріплення фресок та мозаїк і, перш за все, тих, які були попсовані невдалою реставрацією ХІХ ст. Одночасно було вирішено закінчити обміри собору, які О.П.Новицький планував використати у здійсненні реконструкції Софії Київської. Під час обговорення згаданих питань фахівці висловили здивування з приводу безладдя, яке панувало в деяких приміщеннях собору. Так у звалище була перетворена хрещальня собору, в якій свого часу були віднайдені унікальні фрески, тому було рекомендовано знову повернутися до ідеї О.П.Новицького про створення Софійського музею, реалізація якої дозволила б

відкрити для дослідження і показу безцінні мистецькі пам'ятки.

У своїй пояснювальній записці до нього О.П.Новицький писав: "...Цей пам'ятник має значення не лише місцеве, навіть не для самої України, але ним цікавиться цілий світ, і коли ми самі не вживемо заходів на його досліди, то справа може закінчитися тим, що чужоземці прийдуть до нас, як це робиться з деякими некультурними народами, й домагатимуться досліджування нашого пам'ятника". Вчений наголошував, що справа з комплексом ремонтних робіт неприпустимо затяглася з 1923 р., і тому західна стіна продовжує загрозувати падінням, а фрески і мозаїки під загрозою руйнування (3/4 площі тинку відстало). Він всіляко доводив необхідність закінчення розчистки виявлених фресок у головному вівтарі, хрещальні, над арками головного нефа із зображенням родини князя Ярослава. На думку академіка, необхідно було також негайно промити і скопіювати всі збережені мозаїки. Своєчасним вважав О.П.Новицький і видання "Софійського збірника", який би надав можливість узагальнити весь наявний вітчизняний і світовий досвід.

Прагнучи надати справі збереження Софійського собору великої державної ваги, О.П.Новицький 1 червня 1927 р. запропонував створити авторитетну комісію на чолі з головою Київського окрвиконкому П.П.Любченком, яка б мала взяти на себе не лише координацію ремонтно-реставраційних робіт, а й використала важелі влади для контролю за виконанням прийнятих рішень.

Враховуючи місце Софії Київської в світовій історії культури, О.П.Новицький намагався об'єднати навколо очолюваної ним комісії найбільш визначних знавців своєї справи. У січні 1927 р. Софійський собор оглянули фахівці-архітектори О.В.Кобелев, К.В.Мощенко та В.О.Осьмак, а в березні - реставратори М.Л.Бойчук, М.І.Касперович та запрошений з Ленінграда співробітник Російського музею професор Д.Й.Кіплік³¹. Невдовзі, 29 березня, Софію відвідала ще одна комісія в складі Д.Щербаківського, В.Осьмака, О.Кобелева, Ф.Ернста, С.Прокоф'єва, П.Безсмертного та представника

окрінжа архітектора Шехоніна³². Їхні висновки не залишали ніяких сумнівів - будівля, мозаїки та фрески Софії перебували в небезпечному стані³³.

Спираючись на думку фахівців, Софійська комісія наполягала на наданні в 1927/28 рр. з різних джерел фінансування понад 100 тис.крб.³⁴. Одночасно з цим вона просила Д.Й.Кіпліка, не чекаючи остаточного вирішення питання про виділення коштів, розпочати проведення комплексу робіт. Ознайомившись із станом пам'яток, ленінградський фахівець констатував забрудненість та необхідність негайного провітрювання споруди. Частина фресок після зняття пізніших нашарувань могла залишитись, на його думку, лише в контурах. Також важливо було закріпити живопис, що відстав від стін. О.П.Новицький та інші члени мистецького відділу ВУАКу вирішили просити Д.Кіпліка зібрати нараду з цього питання, залучивши також інших фахівців з Москви, Ленінграда, Києва і, за можливості, із зарубіжних країн, виробити спільну позицію з питань збереження Софії Київської³⁵.

У червні 1928 р. О.П.Новицький офіційно просив Д.Кіпліка узагальнити всі думки і матеріали, пов'язані з дослідженням і реставрацією фресок, та розкрити свою позицію в статті до Софійського збірника, який на той час готувався до друку³⁶. Причому, далеко не всі висловлені ленінградським ученим положення сприймалися однозначно³⁷. Так, Софійська комісія підтримала слухну пропозицію академіка О.П.Новицького про доцільність проведення спочатку повної реставрації однієї башти, а потім вже архітектурного ремонту. Враховуючи це, протягом липня - серпня 1928 р. Д.Й.Кіплік розчистив тепер всевітньо відомі фрески "Полювання", "Іподром", "Полювання на вепра" та інші. Це повністю задовольнило О.П.Новицького, який наполягав на знятті всіх пізніших нашарувань, щоб відкрити стародавні зображення³⁸.

Подібні погляди О.П.Новицького були викладені ним в статті про реконструкцію первісного вигляду Софійського собору, яка була опублікована в 1930 р. в "Записках Всеукраїнського археологічного комітету"³⁹.

На неї посилався та широко використовував О.І.Повстенко у фундаментальній праці про мистецькі скарби Софії, що вийшла за кордоном⁴⁰.

У серпні 1928 р. на наступному етапі робіт виявились суперечності в підходах до закріплення очищених фресок. У листі 20 серпня до доньки, яка гостювала в Коктебелі у М.Волошина, академік О.П.Новицький писав: "Я весь захоплений справою з Софією. Виникає думка про видання мозаїк. А з другого боку - ленінградці в мене посварилися проміж себе. Домагаюся їх помирити, але, здається, надаремне. От тобі й не наш брат-українець! А нам кожний з них дуже потрібний"⁴¹. Д.Й.Кіплік наполягав на покритті їх рідким склом, а М.П.Сичов вважав, що це згубно вплине на стан фресок. У цій ситуації на спільному засіданні Софійської комісії та інспектури охорони пам'яток О.П.Новицький запропонував звернутися за консультацією до Державної академії історії матеріальної культури та Інституту археологічної технології при ній⁴².

Загалом зростання обсягів робіт Софійської комісії вимагало, на думку О.П.Новицького, розширення її складу, і вчений 22 жовтня 1928 р. запропонував затвердити новий склад комісії. По Києву він запропонував 19 членів - найвідоміших мистецтвознавців, архітекторів, інженерів та археологів. Поза науковою столицею України він розраховував на співпрацю з видатними ученими Ф.І.Шмітом, Д.В.Айналовим, Д.П.Гордєєвим, І.Е.Грабарем, Л.О.Дурново, В.М.Зуммером, Д.Й.Кіпліком, В.І.Линчевським, М.П.Сичовим та 10 закордонними ученими⁴³.

Такий авторитетний склад Софійської комісії, вважав О.П.Новицький, дозволив би розв'язати суперечки про спосіб консервації фресок Софії. 15 листопада директор Державної академії історії матеріальної культури академік М.Я.Март надіслав висновок, в якому категорично висловився проти покриття стародавніх зображень будь-якими смолистими речовинами та рідким склом. Однак, відстоював свою позицію і Д.Й.Кіплік, посилаючись на суб'єктивність висновку ДАІМК, нібито нав'язано його

опонентом М.П.Сичовим, обраним дійсним членом ВУАКУ⁴⁴. О.П.Новицький активно листується з обома фахівцями, намагається поєднати їх на спільній платформі. Логічним у цій ситуації стало звернення О.П.Новицького до авторитетних зарубіжних фахівців⁴⁵, більшість з яких стали на бік М.П.Сичова, хоча і надалі дискусії між різними школами реставраторів тривали. Справедливість його слів підтвердив стан фрески святої Фекли, невдало закріпленої Д.Кіпліком у Чернігові. Зазначимо, що, не отримавши підтримки з боку київських фахівців державних та громадських пам'яток охоронних органів, Д.И.Кіплік в січні 1932 р. заявив про вихід із Софійської комісії.

У травні 1929 р. М.П.Сичов повідомив О.П.Новицькому, що на серпень заплановано відрядження його ДАІМК в Київ для досліджень Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого собору. Одночасно він надіслав разом із І.Ю.Спаським акт огляду мозаїк Софії, які він зробив раніше, та виклав план своїх майбутніх робіт в Києві. Він розраховував дослідити мозаїки не тільки згаданих пам'яток, а і Кирилівський монастир, залишки Десятинної церкви тощо⁴⁶. Надати допомогу ленінградському ученому була покликана спеціальна комісія для виявлення причин мікрофауни на фресках у складі академіка В.Г.Шапошнікова (хімік), О.П.Гольдмана (фізик), представника Інституту мікробіології тощо⁴⁷. Обстеживши Софійський собор 14 березня 1929 р. комісія повністю підтримала пропозицію О.П.Новицького влаштувати електричну вентиляцію в соборі та закрити Софію для церковних відправ і оголосити її історико-культурним заповідником⁴⁸. Що це була нагальна потреба часу показали події в кінці жовтня 1929 р. навколо поховання архієпископа Української Автокефальної православної церкви Нестора Шараєвського⁴⁹.

Після смерті Н.Шараєвського Всеукраїнська православна церковна рада 31 жовтня висловила побажання поховати його в самому соборі, або під його стінами. Та не отримавши певної відповіді від адмінвідділу Київського ОВК, вирішила здійснити поховання на Лук'янівському кладовищі, де

була підготовлена могила. Вже близько 12 години 31 жовтня Раду було повідомлено, що адмінвідділ заборонив ховати Н.Шараєвського на кладовищі і дозволив здійснити захоронення біля стін Софійського собору (як потім виявилось, влада побоювалась, що поховання на Лук'янівському цвинтарі призведе до "демонстрації націоналістичних елементів").

Оглянувши 2 листопада викопану могилу, комісія в складі представників Київської інспектури пам'яток, ВУАКУ, Софійської комісії, голови Всеукраїнської православної церковної ради та Софійської релігійної громади констатувала захоронення в метрі від стіни XI ст., що викликало рішучий протест пам'ятоохоронців. До того ж при викопуванні могили були знищені давні поховання, які до того часу не досліджувались фахівцями⁵⁰. Із зрозумілих причин, на думку учених ніхто не зважив. Однак вже в 1934 р. могилу Н.Шараєвського було зруйновано не стільки з історико-культурної, скільки з ідеологічної мотивації.

Після цього з усіх боків неприємного випадку, глибоко стурбований долею унікальної пам'ятки, О.П.Новицький пише до "Пролетарської правди" статтю "Київську Софію треба зробити заповідником" (надрукована не була). В ній учений наголошує на унікальності пам'ятки та детально описує як стан будівлі, так і мистецьких шедеврів у середині собору. Особливо його непокоїли мозаїки: "Стан софійських мозаїк знаходиться в процесі повільного, але неодмінного руйнування й викликає неспокій навіть за ближче їхнє майбутнє". Тому для організації вивчення та показу широкій громадськості "...необхідно перетворити собор на музей з постійним штатом і самостійним бюджетом". Важливим завданням вважав він видання не лише капітальної праці про мистецькі шедеври собору, а і популярних брошур та серій листівок із зображенням Софії⁵¹.

Бюджетні асигнування дозволили в практичній площині поставити на порядок денний питання про дослідження та реставрацію мозаїк і фресок. Вже перше ознайомлення з об'єктом підтвердило найгірші прогнози. Вкриті пліснявою і брудом настінні

зображення потребували очищення⁵². Його виконали М.П.Сичов разом із науковим співробітником Харківського археологічного музею І.Ю.Спаським. Підтвердилось і побоювання фахівців - стан не вкритих рідким склом фресок був значно кращим, ніж тих, які закріплював Д.Й.Кіплік⁵³.

Але продовженню таких необхідних для збереження собору та української науки робіт завадили обставини, що стали ознакою того часу. 11 жовтня М.П.Сичов писав О.П.Новицькому: "З поверненням із Києва в Ленінград я на другий же день, 11 вересня, був заарештований і посаджений в тюрму в одиночне ув'язнення, звідки випущений 4-Х-п.р. без пред'явлення звинувачення". Далі учений просив О.П.Новицького поділитися враженнями про відновлені мозаїки Софії та обіцяв виконати, не дивлячись на складну ситуацію навколо його особи, наукові доручення академіка⁵⁴.

У 1932-1934 р. через погіршення стану здоров'я О.П.Новицький змушений був обмежуватись переважно кабінетною роботою. Але діяльність в Софійській комісії не припиняв. Саме в квітні 1932 р. на його прохання з Ленінграда йому надіслали надзвичайно цінні архівні документи про перебудови та реставрації Софії Київської, які до цього не були доступні українським ученим і не досліджувались ними⁵⁵. У липні того ж року він звернувся до голови Київської міськради, до сектору науки НКО, до президії II-го відділу ВУАН із протестом проти розташування в подвір'ї Софійського собору штабу протиповітряної оборони і в'їзду на подвір'я вантажних автомобілів через дзвіницю, що приводило до струсу ґрунту і, на думку академіка, - до можливої руйнації пам'ятки⁵⁶. У зв'язку з цією справою він звертався до військового керівництва після огляду садиби собору 24 липня 1932 р.⁵⁷.

З ліквідацією в 1933 р. ВУАКу припинила свою багатогранну діяльність і Софійська комісія. Внаслідок чого, Софія Київська була не тільки не забезпечена науковим доглядом, а і звичайною охороною. 1 березня 1933 р. її пограбували кримінальні злочинці. А вже на початку березня 1934 р. були розібрані іконостаси головного вівта-

ря, вивезені царські врата надзвичайної мистецької вартості⁵⁸. За 1935-1937 рр., за свідченням О.Повстенка, який в передвоєнний час був одним із керівників історико-культурного заповідника і фактично врятував Софійський собор від підриву його відступаючими радянськими військами⁵⁹, було розібрано 8 іконостасів XVII-XVIII ст., позолота була знята, а самі іконостаси переважно спалено. І надалі пограбування церковних цінностей, набутих протягом віків, продовжувалось під гаслом боротьби з релігією. Тому кардинально вплинути на стан пам'ятки та її збереження в 30-х рр. науковці вже не мали змоги⁶⁰.

Та навіть на тлі цього було б невірно вважати діяльність Софійської комісії безрезультатною. Саме завдяки об'єднанню зусиллями академіка Олексі Новицького навколо неї фахівців, вдалося зберегти пам'ятку, яка ледь не розділила долю Михайлівського Золотоверхого монастиря, інших шедеврів світового значення.

*Олександр Бонь
(м.Київ)*

¹ ДАХО. - Ф. Р-4365, оп. 1, спр. 45. - Арк. 2, 4; Там само. - спр. 40. - Арк. 3-4.

² Там само. - спр. 39. - Арк. 3.

³ РФ ІМФЕ. - Ф. 13-3. - №54. - Арк. 1-2.

⁴ ІР НБУВ. - Ф. X. - №14843; Моргілевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень / Київ та його околиці в історії і пам'ятках. - К., 1926.

⁵ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941. - Ч. 1. 1917 - середина 20-х років. - К.: Рідний край, 1995. - С. 105.

⁶ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410. - Арк. 39 зв.-40.

⁷ Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. - К., 1931. - №3. - С.89.

⁸ МІК. - Дк.-10265.

⁹ Там само. - Дк.-10258, 10263.

¹⁰ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/1. - Арк. 1.

¹¹ Там само. - Арк. 8.

¹² Там само. - №5. - Арк. 2-3 зв., 7, 11 зв.

¹³ Там само. - №410/1. - Арк. 10.

¹⁴ Нестуля С. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення / Відред Толочко П.П. - Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. - С. 71.

¹⁵ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/1. - Арк. 15, 19-19 зв.

¹⁶ Там само. - №12. - Арк. 3.

- ¹⁷ Там само. - №410/1. - Арк. 30-31 зв.
- ¹⁸ Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / Відп. ред. Толочко П.П. - Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. - С. 16.
- ¹⁹ НА ІА НАНУ. - Ф. М.Рудинського. - Д.М.Шербаківський. - Арк. 2.
- ²⁰ МІК. - Дк.-10274.
- ²¹ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/2. - Арк. 8.
- ²² Там само. - №21. - арк. 11 зв.-12.
- ²³ Там само. - №410/2. - Арк. 24, 26 зв.
- ²⁴ Там само. - №21. - Арк. 14.
- ²⁵ Там само. - Арк. 16.
- ²⁶ Там само. - №410/3. - Арк. 24-24 зв.
- ²⁷ Там само. - №36. - Арк. 61; №410/3. - Арк. 23-33 зв.
- ²⁸ ЦДАВОВУ. - Ф. 166, оп. 6, спр. 7650. - Арк. 1-2.
- ²⁹ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/3. - Арк. 28, 30.
- ³⁰ Там само. - №96. - Арк. 8.
- ³¹ Там само. - Арк. 4-12.
- ³² Там само. - №410/5. - Арк. 20.
- ³³ Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології і мистецтва. - К., 1931. - №3. - С. 90.
- ³⁴ Наука на Україні. - Харків. - 1926/27. - №1-4. - С. 37-38.
- ³⁵ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №140. - Арк. 10-12.
- ³⁶ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1046. - Арк. 33, 42 зв.
- ³⁷ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/7а. - Арк. 1.
- ³⁸ Там само. - №410/6. - Арк. 14-14 зв., 21 зв.-22.
- ³⁹ Новицький О. Спроби реконструкції Київської Софії // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. - 1930. - Т. 1. - С. 247-260.

⁴⁰ Повстенко О. Катедра святої Софії у Києві. Аналі Української академії Наук у США. - Т. III-IV. - 1954. - С. 75, 186-187, 204.

⁴¹ МІК. - Дк.-10374.

⁴² НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/6. - Арк. 29, 47.

⁴³ Там само. - Арк. 52-52 зв.

⁴⁴ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1217. - Арк. 1-2 зв.

⁴⁵ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/6. - Арк. 55, 59, 62-65.

⁴⁶ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1218. - Арк. 1-2.

⁴⁷ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №269. - Арк. 72 зв, 74.

⁴⁸ Там само. - №410/11. - Арк. 77-78.

⁴⁹ Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887-1891 рр. Спогади // Хроніка 2000. - №17/18. - С. 176.

⁵⁰ РФ ІМФЕ. - Ф. 13-3. - №105. - Арк. 1-2, 7-8.

⁵¹ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №523. - Арк. 1-4.

⁵² Там само. - №1219. - Арк. 1.

⁵³ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/9. - Арк. 5-6, 8, 30.

⁵⁴ ІР НБУВ. - Ф. 279. - №1220. - Арк. 1-2.

⁵⁵ НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - №410/11. - Арк. 5, 10.

⁵⁶ Там само. - Арк. 12.

⁵⁷ МІК. - Дк.-10449.

⁵⁸ Нестуля О. Погром історико-мистецьких скабів Софії Київської в 30-х роках // Народна творчість і етнографія. - 1997. - №1. - С. 56.

⁵⁹ Одарченко П. Оборонець святині українського народу: професор О.І.Повстенко - рятівник від знищення собору Софії Київської // Культура і життя. - 1997. - 29 січня.

⁶⁰ Повстенко О. Пограбування релігійно-мистецьких цінностей Софії Київської // Народна творчість і етнографія. - 1997. - №4. - С. 84-85.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПРОГРАМА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ 60-Х — 80-Х РР. ХХ СТ.

Краєзнавство 1960-х — 80-х років по-сідало помітне місце у культурно-освітньому житті України. Воно, як активний громадський рух, відновивши свою діяльність після непоправних втрат у період сталінських репресій 20-х — 30-х, на тлі хрущовської відлиги 50-х років у центр своєї діяльності поставило вирішення надзвичайно складно-

го завдання того часу — відтворення неповторних героїчних сторінок минулого українського народу, збереження його безцінної історико-культурної спадщини.

Саме такою спрямованістю відзначалася діяльність краєзнавчих організацій і осередків, окремих знаних фахівців, краєзнавців-аматорів у написанні літопису насе-